

RETORINĖ NORMA XIX A. PRADŽIOS LIETUVIŲ POEZIJOJE

Irena Skurdenienė

Vytauto Didžiojo universitetas, K. Donelaičio 52, LT-44244 Kaunas, Lietuva
El. paštas: i.skurdeniene@hmf.vdu.lt

Retorikos mokslas sukūrė universalią sistemą, kuri gali būti taikoma įvairiais laikotarpiais, įvairių kraštų kultūrai. Iš penkių retorikos dalių tik elokucija glaudžiau susijusi su specifiniais ypatumais, diktuojamais kalbos, kuria pateikiamas pranešimas. XIX a. lietuvių literatūra kuriama kultūros dvikalbystės sąlygomis, tad rašantysis privalo derintis prie dvejetainės raiškos. Universalios retorinės klišės parankesnė lenkų kalba, kuria rašomi retorikos veikalai, vadovėliai, kuri jau yra išdirbusi savą raiškos repertuarą. Lietuviškojo teksto kalba turėtų būti spontaniškesnė, mažiau varžoma pašmonėje glūdinčių ar sąmoningai nukalamų retorinių šampų. Tačiau retorinė norma apima visus meninio teksto klodus. „Paruoštas žodis“ (A. Michailovo terminas) retorinėje kultūroje – tai „ir visa kalba, ir visas pranešimas, ir siužetas, ir žanras kaip forma, kurioje nuliedinama mintis, ir pati mažiausia prasmės vienovė...“, jeigu tikrai visa tai kyla iš tradicijos fondų ir yra iš anksto duota poetui arba rašytojui¹. Norma itin diktuojama keliant tam tikrus reikalavimus žanrui. Bet koks pranešimas įgauna pavidalą prisiimdamas nusistovėjusias žanro taisykles. Neatsitiktinai vienu svarbiausių požymių, vienijančių skirtingas retorinio kultūros būvio epochas, S. Averincevas laiko statinę žanro koncepciją. Ši kategorija yra esminesnė, svaresnė nei autorystės kategorija, „žanras tarsi turi savo valią“², kuri itin absoliutizuojama klasicizmo laikotarpiu, išlaikiusiu tiek aristoteliškąją (racionalistinę), tiek ciceroniškąją-kvintiljaniškąją (auklėjamąją) retorikos kryptis. Meninio pasaulio atitikimas proto reikalavimus, siekis veikti sukurto modelio tiesa labai susijęs su žanro taisyklėmis, apibrėžtomis formomis, kuriomis galima mokyti, jaudinti, teikti malonumą. Lietuviškoji XIX a. pradžios poezija daugiausia perėmė klasicistinės estetikos, susijusios su retorinės kultūros tradicija, normatyviškumą. Šios poezijos retorinė analizė visų pirma galėtų būti grindžiama jos artumu retorikos išskirtoms viešųjų kalbų rūšims bei suformuotiems tradicinių žanrų reikalavimams.

XIX a. pradžios lietuvių poetas dažniausiai rašo turėdamas tam tikrą intenciją, jausdamas pareigą arba atsiradus progai. Nuošaly liktų didžioji A. Strazdo poezijos dalis, išsiliejusi iš spontaniškos folkloro versmės. A. Klementas, J. Šimkevičius,

---

¹ А. В. Михайлов, Античность, как идеал и культурная реальность XVIII–XIX в. в., *Античность как тип культуры*, Москва, 1988, с. 311.

² С. С. Аверинцев, *Риторика и истоки европейской литературной традиции*, Москва, 1996, с. 147.

D. Poška, S. Valiūnas dažniausiai eiliuotu žodžiu svarsto tautinius, kultūros klausimus, įtikinėja, ragina veikti – tarsi svarstomojo pobūdžio kalbose. Kartais toks svarstymas įgauna pokalbio raštu pavidalą. Panegirines, progines kalbas primena sveikinimai iškiliems asmenims, bičiuliams. Toks utilitarinis poezijos supratimas nerodo jos ir kuriančiojo asmens ambicijų menkinimo. Eilėraščio gimimas, poezijos ištakos reiškiamos tradicine įkvėpimo topika. Galime aptikti veik visą antikinę įkvėpimo mitologiją: šaltiniai, mūzų susirinkimo kalnai, mūzos, kitos dievybės, globojusios įkvėpimą. Tai tampa gerai žinomais ženklais, imama iš tradicinio kultūros fondo. Adresatas nereikalauja paaiškinimo, kultūrinėje erdvėje, kurioje funkcionuoja tekstas, tokie ženklai lengvai atpažįstami. Jie skirti priėmėjui, įprastam prie retorinės kultūros žodžio.

Poetas naudoja pažįstamas bendras vietas kūrybos išskirtinumui, jos akto didingumui išreikšti. D. Poška, prisidengdamas M. K. Sarbievijaus vardu, kviečia:

*Lipkim, broliai, ing kalną Klios, Melpomenės,
Kur dar ikšiol nebuvo žemaitis nė vienas³.*

Kitur ragina:

*Ar ant Pegaso šauniojo užsėdus,
Kalnop Olimpo lipkit per akmenis,
Kraukit ant galvų vainikus ir žiedus,
Gerkit kiek norint Kastilijaus vandenį⁴.*

Taigi Olimpo kalnas (arba lietuviškasis Kražių Medžiokalnė), sparnuotasis Pegasas ir įkvėpimą nešantys šventojo šaltinio vandenys sudaro nuo seno pažįstamą kūrybinio akto topą.

XIX a. pradžios lietuvių poezija autoritetais laiko tiek antikos poetus, tiek retorius. Epigrame D. Poška teigia, jog tik tada į kritiką reaguotų, „jei Katonas, Maronas (Vergilijus), Ciceronas peiktų“⁵. Tačiau kartais poetas supriešina rašytojo ir oratoriaus meną. Poetai jam atrodo didžiai išmintingi, paženklininti išskirtinumo žyme, globojami dievų, nemirtingi, laukiami Eliziejaus laukuose. Tuo tarpu save jis laiko oratoriumi, pasirenkančiu „Merkuro giesmę“. Taigi vienoje pusėje – poetinio įkvėpimo topika su visais būtiniais elementais, kitoje – iškalbos dievo Merkurijaus globojama kuklioji retorika. Ja remdamasis poetas bando eiliuoti literatūrinį laišką M. Zaleskiui ir kitus panašius tekstus. Literatūrinės erudicijos, talento stoką nuolat akcentavęs (nuoširdžiai ar pasiduodamas klasicizmo madai) poetas drąsiau jaučiasi retorikos globojamoje sferoje.

Klasikinė poezijos sąsaja su transcendencija topika XIX a. pradžios lietuvių poezijoje įgauna ir kitą pavidalą. S. Valiūno satyrose atsiskleidžia „verksmingos Kamenos“ (romėnų dievaitė, tapatinama su Mūza), pagrindiniu įkvėpėju tampa Bakchas. Antikos pasaulį valiūkiškas poetas regi ne kaip sustingusią idealaus grožio, rimties ir didžiųjų prasmų skleidimosi erdvę, o kaip linksmą braviūrą. Tai taip

³ D. Poška, *Raštai*, Vilnius, 1959, p. 425.

⁴ Ibid., p. 41.

⁵ Ibid., p. 465.

pat tradicinė – bakchanalijų – topika, padėjusi poetui satyrose pašiepti dirbtinai sureikšmintus visuomenės gyvenimo reiškinius. Kada kūrėjo giesmės „ne Mūzos įkvėptos, bet smagaus Bakcho“⁶, tarsi neprisiimama už jas didelės atsakomybės. Poetas gali sau leisti hiperbolę – visas pasaulis nuo amžių pakluses Bakcho globai, jo garbintojų ir tarnų yra galybė. S. Valiūno ironija, viena svarbiausių retorinių figūrų, neaplenkia ir sakralizuotos įkvėpimo temos. Ši ironija semiasi išteklių iš jau pažįstamų „bendrų vietų“.

Tokia „bendra vieta“ galėtų būti talento ir atlygio, poeto ir mecenato santykis. Satyroje „Apie poetų skurdą“ ir eiliuotame laiške „Jo mylistai Vincentui Sasnauskui“ iškilioji poeto pašaukimo, jo misijos, jo išskirtinumo retorika virsta savo antipodu – ironiška kūrėjo dalios traktuote, kuriai taip pat nestinga patetikos. Poetas karčiai ironizuoja nuostatą, jog galima gyventi tik idealiąja būtimi. Pradedant Homeru, baigiant pačiu autoriumi – visi poetai buvę skurdžiai. Pavyzdžių argumentacijai S. Valiūnas itin daug randa antikos pasaulyje. Jis mini ne tik Homerą, poeto simbolį, savotišką sinekdochą, bet ir Vergilijų, Horacijų, Ovidijų, kurių gyvenimas buvęs kuklus. Laurai, kuriais vainikuojami iškilieji, Pegasas ir mūzos atsiduria skaudžios ironijos lauke. Ar galėtume teigti, jog toks ironiškas poeto lemties traktavimas jau artėjančio išsilaisvinimo iš tradicinės retorinės topikos ženklas? Poetas remiasi skaudžia savąja patirtimi, tačiau tema plėtojama pažįstamos antikinio tipo kultūros kontekste. Poetų skurdo, talento ir mecenato tema ženkli jo minimų autorių kūryboje, jos tradicija itin stipri vėlyvoje Romos poezijoje: neoterikų satyrose, Horacijaus lyrikoje, Marcialio epigramose („Jei Mecenatų būtų, netrūktų, Varai, Maronų“)⁷. Antikos poezijoje susiformuoja dvasinio gėrio ir materialaus skurdo priešprieša. Topiniai skundai dėl nepriteklių būdingi Katulo lyrikai, Tibulo elegijoms; kūrybos žmonių skurdą ir turtingųjų abejingumą satyrose parodo Juvenalis, piešdamas skurdų poeto kambarėlį ir ieškodamas savojo Mecenato. Skurdo ir dvasingumo kontrastai skamba net meilės lyrikoje, kada poetas apgailėstauja, jog mylimajai gali pasiūlyti tik eiles, kai tuo tarpu jo turtingas varžovas dovanoja vėrinį.

Taigi kūrybos šaltiniai, jos prasmės ir pobūdžio supratimas dažnai reiškiamas antikos ženklais ir yra sietinas su retorinės kultūros normatyviškumu. Europos kultūra, jos poezija randa sąsają su vietos kultūra – kūrybos pasaulis nedalomas. Lietuviškosios pagonybės simbolio D. Poškos Baublio pastogėje telpa antikos dievai, mūzos ir jų globojami literatai.

Normos reikalavimams itin paklūsta literatūros žanrai. XIX a. pradžios lietuvių poezijai žanro diktatas jau nebuvo toks griežtas, laisviau prasiverždavo autoriaus valia. Tačiau tradiciniai, dar iš antikos ateinantys žanrai išlaikė nemažą kanoninių reikalavimų.

Bendrą žodžio kultūrą, anot S. Averincevo, miniatiūrinio pavidalu atkuria epistoliarinė kultūra⁸. Vienas populiariausių žanrų XIX a. pradžios lietuvių poezijoje – **literatūrinis laiškas**. Savo tematika ir stilistika jis nedaug skiriasi nuo tikrų laiškų, rašytų to meto autorių. Kai kurie jų (A. Klementas su savo bičiuliais), regis, susirašinėjo tik eilėmis. Taigi laiškas galėjo atlikti ir utilitarinę funkciją, ir būti literatūrine forma, retorikos ir poetikos globojamu kanonu mintims, idėjoms reikšti.

⁶ S. Valiūnas, *Ant marių krašto*, Vilnius: Vaga, 1976, p. 133.

⁷ J. Tronskis, *Antikinės literatūros istorija*, Vilnius, 1961, p. 523.

⁸ С. С. Аверинцев, *op. cit.*, c. 153.

Kritinis diskursas apie laiškus pagrįstas binarinėmis opozicijomis: tikra – išgalvota, teisinga – klaidinga, literatūriška – neliteratūriška, moteriška – vyriška⁹. XIX a. lietuvių literatūrinis laiškas dažniausiai pasižymi tikrumu, tiesos sakymu. Jam nebūdingas subtilumas, rafinuotumas, nuoširdumas, emocinis santykis, kuriuo pasižymi moteriškoji epistolarija. Dažniausiai laiškuose dėstomos tos pačios visuomeninio, kultūrinio gyvenimo idėjos, kurios sklandė literatūros, kultūros žmonių aplinkoje. Tačiau išlieka šiam žanrui būdingas žaidybinis elementas, kurį lemia laiško rašymo aplinkybės, adresanto sumanumas, stiliaus ypatumai.

Antikinė retorika išskiria per 40 laiškų tipų pagal tai, ką autorius nori pasakyti, ir pagal stilistinius teksto požymius. „Pradžioje šis žanras išlaikė trejopą orientaciją: autobiografinę, arba intymiąją, pasakojamąją filosofinę, politinę, arba poleminę“¹⁰. Vėliau tematikos požiūriu skilo į daugelį porūšių, kai kurie laiško tipai nunyko, tačiau pagrindinis skirtumas tarp asmeniško, intymaus ir bendros problematikos laiško bei jų stilistikos liko ženklus.

Aptariamo laikotarpio lietuviškieji literatūriniai laišakai yra 4 tipų: draugiškas, pagiriamasis, problemiškas, kviečiantis veikti. Jie išlaikę nemaža svarstomųjų ir epideiktinių retorikos žanrų ypatumų. Laiškas – tai pokalbis raštu, kada juntamas adresatas, kuriam pateikiama informacija, su kuriuo diskutuojama, kurio paveikslą atskleidžia pasirinkta stilistika. XIX a. lietuviškųjų eiliuotų laiškų adresatas – realiai gyvenantys žmonės. Nerandame fiktyvių laiškų, skirtų išgalvotiems asmenims, abstrakcijoms, rašomų garsių praeities filosofų, literatų vardu. (Tokios fikcijos buvo vienas mokyklinių retorikos pratimų, skirtų stiliui ugdyti.) Gimstanti lietuviškoji literatūros savimonė buvo orientuota į to meto tikrovę, plačiau ar siauriau suprastas visuomenės reikmes. Tai atspindi epistoliarinio žanro kūriniai, kurių konkrečios intencijos yra svarbiau nei kūrybinis pradai. Laiškų tipas glaudžiai susijęs su jų stiliumi: vieni jų parašyti paprastu, kiti – įmantriu žodžiu.

Bene daugiausia parašoma draugiško tipo laiškų, tačiau svaresnės idėjos, platesnis požiūris, brandesnė forma būdinga kitų tipų eiliuotiems laiškam. Draugiško laiško stilius labiausiai atitinka klasikiniuose traktatuose pateikiamus reikalavimus epistoliariniam žanrui. Antikos retorikos Demetrijaus veikale „Apie stilių“ laišakai aptariami dalyje, skirtoje paprastam stiliui: pabrėžiamas jų artumas šnekamajai kalbai, savita tematika, „kalbėjimas apie paprastus dalykus paprastais žodžiais“¹¹. Tokiu paprastumu pasižymi gausūs A. Klemento laišakai kaimynams dvarininkams, kunigams. Kai kuriuos jų pats autorius vadina „laiškeliiais“. Jie atspindi labai konkrečius adresanto gyvenimo epizodus: dėkoja už malonią viešnage, kviečia kartu išgerti alaus ar vakarieniauti, siunčia paliktą daiktą, prašo dovanoti jautį ar dėkoja už suteiktą kreditą. Tokių laiškelių stiliui būdinga suintyminta kalba, gausu deminutyvų, adresato vardas pateikiamas perifrāze („pon karūžai“, „geradėjaiti“, „tėvali“, „kunigali“). Tokiuose laiškeliuose jų siuntėjas nevensia atskleisti savęs. Jis pasirodo esąs draugiškas, šmaikštus, linkęs juokauti, savikritiškas žmogus, nepretenduojąs į poetus. A. Klementas juto esąs eiliakalys, rašymas jam buvo pomėgis, žaismė, laisvalaikis.

⁹ Ch. Plenté, *L'Epistolaire, un genre féminin?*, Paris, 1998, p. 14.

¹⁰ G. Fessier, *L'epistolaire*, Paris, 2003, p. 4.

¹¹ Т. В. Попов, Фиктивное письмо как литературный жанр, *Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика*, Москва, 1991, с. 184.

Kiek kitokia yra proginių draugiško tipo laiškų stilistika. Čia atsiranda įmantresnių puošmenų. Štai A. Klemento kalėdiniame laiške Raseinių dominikonų noviciato profesoriui J. Babenskiui įmantraujama „makaronine“ kalba, linkima fortūnos dovanų, kalbama apie verpiamą likimo siūlą. Tokie įprasti įvaizdžiai dažna laiškų poetikos priemonė, kaip ir visiems žinomos sentencijos, patarlės. Laišką-sveikinimą vardinių proga L. Uvainiui D. Poška pradeda populiariu priežodžiu „Leo non capit muscas“ („Liūtas mūsų negaudo“), kuris asocijuojasi su adresato asmeniu bei vardu. Tokie proginiai laiškai bičiuliams primena retorinį pagyrimų žanrą. Viena svarbiausių retorinių figūrų čia yra hiperbolė. Išmintingas ir mokytas žemaitis L. Uvainis sugretinamas su uola ar šimtamečiu ąžuolu, jam linkima Matuzalio metų. Pagyrimo stilistika būdinga ir „Gromatai Šimkevičiaus pas Dionizo Paškevičiaus“. Šio laiško kompozicija grindžiama antiteze. Hedonistinis D. Poškos požiūris į gyvenimą ir prasminga jo literatūrinė, kultūrinė veikla priešpriešinama rašančiojo vargams ir nepastoviai jo lemčiai. J. Šimkevičiaus laiškas išlaiko visus etiketo reikalavimus: jis pradamas adresato pasveikinimu, minimi jo nuopelnai, toliau papasakojami savi rūpesčiai ir baigiama nuoširdžiu atsisveikinimu. Tokio pobūdžio laiške derinamas paprastas draugiškas žodis ir pakilesnės intonacijos.

Dar daugiau emocijų ir pakilios stilistinės raiškos pagiriamojo tipo eiliuotuose laiškuose, kurie retorika artimi epideiktinėms panegirinio pobūdžio kalboms. Jie skirti pabrėžti, jog adresatas yra vertas pagarbos, šlovės, amžininkų pripažinimo. Rašančiojo intencijos akivaizdžios ir išreiškiamos pasirinkta stilistine maniera. Tokiems laiškam nepakanka paprasto draugiško žodžio. Dažniausi dalykai, dėl kurių giriamas adresatas, nėra privatūs – žmogus čia matomas visuomenės gyvenimo, kultūros darbų kontekste. Taigi giriamas ne dėl asmeninių dorybių, o žavimasi plačiais užmojais ir nauda tautai, jos kultūrai. Privatus garbingo žmogaus gyvenimas čia apibendrinamas, pateikiamas kaip sektinas pavyzdys, siekiant pilnatvės, ramybės ir laimės. Tema, adresatas taip pat lemia šių laiškų stilių. Kai kuriuose jų susipina žanriniai laiško ir odės požymiai.

Kai kurie eiliuotų laiškų elementai primena retorinius stilių ugdžiusių pratybių struktūrą. Retorinis pratimas, vadinamasis eukomionas (pagyrimas), rašomas pagal griežtą schemą, prasidėdavo įžanga, kurioje būdavo akcentuojamas būtinumas pagirti to vertą asmenį. Panegirinio pobūdžio eiliuotuose laiškuose pirmiausia aiškiai išreiškiamas intencija, dėl kurios laiškas rašomas. Laišką žemaičių vyskupui J. A. Giedraičiui A. Klementas pavadina „Donis priederio“, t. y. dovana, suvoikiančio savo pareigą. Laiško-dovanos samprata būdinga jau antikinėi epistoliarinei kultūrai. Sveikindamas vyskupą vardinių proga, autorius sako geidžias jį tinkamu žodžiu pagerbti. Širdies „doniu“ pareikšti pagarbą ir meilę lenkų istorikui bei visuomenininkui T. Čackiui sakosi norįs D. Poška. O eiliuoto D. Poškos laiško „Pas Ksaverą Bogušą, lietuvių ir Jokimą Lelevelį, mozūrą“ rašymo intencija pateikiama autoriaus sukurtame moto: „Pataikavimais aš plunksnos teršt nenorėčiau, / Tik išreikšt dėkingumą gerbiamų tautiečių“¹². Taigi autorius sureikšmindamas adresato nuopelnus pabrėžia, jog rašo ne tik savo vardu. Tokio pobūdžio laiškuose vengiama tiesiogiai kreiptis į pagerbiamą asmenį.

Panegirinio pobūdžio eiliuotuose laiškuose randame būdingą, klasicizmo itin pamėgtą schemą: kitas didingas – aš menkas. Tokiai savęs žeminimo madai paklūsta

¹² D. Poška, op. cit., p. 49.

ir lietuvių eiliuotojai. A. Klementas sako esąs „vargalis... išdūmot nieko prigimtai negalis“¹³. D. Poška itin pabrėžia savo kuklumą – jis luošas ir senas, nuo pasaulio užsisklendęs namuose, save vadina artoju, atsiriboja nuo poetų ir pasirenka kuklesnį – iškalbos žodį. Kontrasto tarp adresanto ir adresato tikslas – dar labiau pagerbti giriamą asmenį. Tokį santykį atspindi ir formalūs laiško elementai. Dedicacijoje A. Klementas išvardija visus J. A. Giedraičio titulus, o save vadina žemiausiu tarnu. Laiško K. Bogušui ir J. Leleveliui D. Poška nepasirašo – tai esąs „raštas žemaičio“.

Klasikinė retorika skyrė panašias oratorinės kalbos ir laiško kompozicines dalis, kadangi pastarasis buvo suprantamas kaip pokalbis raštu. Taigi dažniausia jo schema buvo nusistovėjusi: sveikinimas, įžanga, pasakojimas, prašymas, pabaiga. Šalia patetiškų įžanginių pagiriamųjų literatūrinio laiško dalių komponuojami ir kiti minties dėstymo būdai – samprotavimas bei pasakojimas. Laiške T. Čackiui D. Poška gan gyvai pasakoja apie savo kelionę į Raseinius ir Papilę, svarsto apie lietuvių kalbos padėtį, K. Sirvydo žodyno svarbą. Didžioji A. Klemento laiško J. A. Giedraičiui dalis skirta bendrinės lietuvių kalbos klausimams. Taigi noras pagirti garsų asmenį visuomeniškiems XIX a. pradžios eiliuotojams tampa ir pretekstu aptarti rūpimus tautinės kultūros klausimus. Tai išplečia panegirikos ribas.

Tačiau pagyrimo intencija išlieka svarbi. Galėtume skirti dvejopą gyrimo formą: tiesioginį gyrimą ir įmantresnių formų ieškojimą. Gyrimas kartais įrėmina tekstą. A. Klementas laiško pradžioje ir pabaigoje pagerbia žemaičių vyskupą, kreipdamasis į jį, jam linkėdamas sveikatos ir šlovės. T. Čackio dorybes, gausiai vartodamas pakartojimus, polisindetoną, savo laiško pradžioje išvardija D. Poška. Tačiau gerokai išradingiau jis komponuoja kitus du laiškus. K. Bogušą ir J. Lelevelį garbina ne pats autorius, bet „šlovės dievaitė“, o M. Zaleskiui giesmę gieda pats Merkurijus. Šie laišškai primena klasicistinę odę. Jie grindžiami ne dialogo stilistika, bet monologine „gyrimo gyrimė“ struktūra. Iškilmingas patetiškas tonas, klasicistinei odei būdingi antikios įvaizdžiai, savita kompozicija juos toлина nuo epistoliarinio žanro.

S. Valiūno eiliuotą laišką „Pas jo mylistos D. Poškos“ galėtume priskirti trečio tipo laiškam – patarimams. Autorius jame pataria savo bičiuliui ir bendraminčiui kurti bendrinę kalbą, rašyti žodyną, kuris tiktų visoms tarmėms. Tokia specifinė laiško intencija nepadaro jo sauso, profesinio ir nuobodaus. Argumentus autorius dėsto emociškai, nuolatos kreipiasi į adresatą. Patarimas dažnai virsta ekspresyviu raginimu („nepamesk“, „nevilki“). S. Valiūnas „kalba“ su savo bičiuliu, klausia, atsako, abejoja. Minėtame traktate „Apie stilių“ Demetrijus teigia, jog laiškas turi būti parašytas tokia pačia maniera kaip ir dialogas, nes jis yra tarsi vienas dialogo variantų. Be to, jame, kaip ir dialoge, atsiskleidžia žmogaus charakteris, sielos paveikslas¹⁴. S. Valiūno laiškas pradedamas prasmingu išplėtotu kreipiniu: „Širdingas prieteliau ir geradėjau!“, „Prieteliau šalies savo, dievo ir artimo / Tėvų kalbos ir viso seno papratimo“. Dvigubas kreipinys parodo ir nuoširdžius asmeniškų ryšius, ir pateikia asmens vertinimą platesniame kontekste. Teksto retoriškumą didina raginimas veikti laiško pabaigoje: „Mes dėl balso pūstburnių savo keliu bėkim / Ir, jog gimėm

¹³ A. Klementas, *Žemaitiška giesmelė*, Vilnius, 1972, p. 39.

¹⁴ Т. В. Попов, Фигтивное письмо как литературный жанр, *ibid.*, с. 181.

žemaičiais, neišsižadėkim“¹⁵. Įtaigumą sustiprina tai, jog adresantas raginimą skiria ir sau. Laiško ekspresija, intencija primena svasorijas (patarimus), vieną retorinių pratimų. Autorius, tiesa, nekalba žinomo asmens vardu į jį persikūnydamas. Laiško gale pagal etiketą jis pasirašo, nurodo datą, vietą. Tačiau kalba ne tik savo vardu – vartoja metonimijas: rašantįjį žodyną stebi „Viduklės pasaulis, Trakai, Telšiai, Vilkmėgė, rudsermėgis Šiaulis“. Patariamasis laiškas suteikia galimybę jo autoriui išdėstyti savo mintis rūpimu klausimu gyviau ir ekspresyviau.

Kai kuriuos literatūrinius laiškus galėtume laikyti mišraus tipo laiškais. Tai pasakytina apie eiliuotą S. Valiūno laišką, parašytą lenkų kalba Vincentui Sasnauskiui. Laiškas pradamas adresato pagyrimu, toliau autorius kartu su priėmėju bando svarstyti, kaip jam būti laimingu, kokį luomą pasirinkti. Svarstymas pagrįstas paneigimo retorika. Visi pasirinkti keliai dėl įvairių priežasčių atrodo esą neteisingi. Svarstymo logika įgauna dualistinį pobūdį: turtingas – vargšas, dvasinis turtas – materialus stygius, vesti – nevesti, žmona – meilužė. Šie svarstymai primena retorinį pagrindimų žanrą, pagrįstą teigimu – neigimu. Laiško struktūra panaši į Juvenalio satyras, kuriose apžvelgiama įvairių profesijų žmonių nepritekliai, literatų skurdas. Satyros, ironijos, autoironijos gausu šiame nemažos apimties literatūriniame laiške. Tarpais autorius tarsi užmiršta turįs adresatą. Pabaigoje jis ima svarstyti apie literato duoną, prisimena Horacijų, kuris šlovino Mecenatus, kalba apie dėl skurdo nutilusias mūzas. Tokia problematika šį laišką sieja su autoriaus „mąstymu“ „Apie poetų skurdą“.

Laiškų rašymo vadovėliai Lietuvoje pasirodė tik XIX a. pabaigoje. Literatūrinis laiškas, viena epistoliarinio žanro formų, gana laisvai rėmėsi retorinės tradicijos taisyklėmis, kai kur nuo jų nutoldamas. Tačiau jis išlaikė pagrindinę retorikos nuostatą – stilius privalo tiktai temai, siuntėjui ir priėmėjui. Literatūrinis laiškas buvo populiarus XIX a. lietuvių poetų kūryboje. Jis išreiškė praktinius tikslus, buvo jų literatūrinio bendravimo priemonė. Gimstanti lietuviškoji poezija gimtąja kalba nedrąsiai rinkosi uždaresnes literatūrinės komunikacijos formas. Epistoliarinio amžiaus literatas noriai naudojo priimtas rašymo taisykles bei normas. Literatūrinis laiškas buvo susijęs su retorikos puoselėtais žanrais, su bendraujančio, ieškančio, dialogo siekiančio įtikinti, paveikti žmogaus samprata.

Kitas „anachronistinis“ žanras, ilgiau užsilikęs XIX a. lietuvių literatūroje, – **epigrama**. Tai išties „gaji“ rašymo forma, be didelių pokyčių išgyvenusi šimtmečius. Sueiliuoti epigramą nebuvo sunku – to mokė retorikos pamokose. Šis žanras reikalavo ne tokio individualaus santykio nei laiškas, yra daug racionalesnis, linkęs į bendrybes, didaktiką. Be to, trumpos apimties, dažnai specifinės topikos ir savito eiliavimo. Taigi žanro kanonas aiškus – belieka jį užpildyti konkrečiu savo variantu. Nepatyrusiam eiliuotojui tai padaryti lengviau, negu kurti individualų poetinį pasaulį. Prisiminkime paviršutinišką išsilavinimą gavusį E. Onieginą, kuris gebėjo lengvai sukelti damų šypsnį epigramų ugnimi.

XIX a. pradžioje epigramą pamėgęs D. Poška ją panaudojo labai praktiniams tikslams – žodyno pavyzdžiams, laiškų paįvairinimui, pašmaikštavimams baublyje. Nedaug skiriasi A. Klemento epigramos, jo paties vadinamos „niekeliais“. Daugumą šių kūrinių autorius vertė iš lenkų kalbos. Polinkis į epigramos žanrą rodo

¹⁵ S. Valiūnas, op. cit., p. 206, 209.

eiliuotojų nenorą gilintis į konkrečią tikrovę, jų siekį kalbėti abstrakčiu žodžiu, apibendrinti, moralizuoti ir žaisti literatūrinius žaidimus, kuriuose ženklūs XIX a. braviūros elementai.

Daugiausia parašoma racionalių, apibendrinimo siekiančių epigramų. S. Averincevas, kalbėdamas apie retoriką kaip tikrovės apibendrinimo būdą (подход), dažnai mini epigramos žanrą, suteikiantį tokią galimybę¹⁶. Šiuo požiūriu epigrama išties būdinga retorinei kultūrai, kurioje siekiama visumos pirmenybės prieš dalį. Lietuviškieji kūrinių kartoja tipinę klasikinės epigramos topiką: bėgantis laikas, jaunystė ir senatvė, žmogaus vertė, jo išorės ir vidaus santykis, tiesa ir teisingumas, žmogiškoji laimė ir kt. Epigrama bandoma apibendrinti žmogiškąją veiklą – A. Klementas apibūdina įvairias profesijas, D. Poška rašo apie įvairių socialinių sluoksnių žmonių ypatumus. Ji retai skiriama konkrečiam asmeniui. Dažniausiai kalbama apie žmogų bendrąja prasme; iškeliami jo bruožai, dažnai aptinkami tradicinėse giriamosiose kalbose, – visų pirma keturios klasikinės dvasinės dorybės: išmintis, drąsa, teisingumas, saiko jausmas. Keletas tokių pavyzdžių iš D. Poškos epigramų:

*Kas kita yra petingas,
O kas kita išmintingas (91).
Žmogau! Jei tu iš čirdies išvarysi baimę,
Tuokart būsi aukštesnis už savą nelaimę (241).
O žmonės vėžlyvi, teisingi,
Dėl ko gi jūs esate mirtingi? (215)
Kas nežino, kaip tylėti,
Tasai nemok ir kalbėti (221).*

Nedaug dėmesio skiriama fiziniams bruožams (jėgai, sveikatai, vikrumui ir t. t.), nemažai epigramų – „įgyjamoms“ vertybėms, ypač garbei, draugams. Vertybė – tautos kultūros dalykai, ypač kalba. Atsispindi tai, kas vertinama tuo metu; epigrama sureaguoja į kintančią vertybinę hierarchiją.

Lietuviškoji šio laikotarpio epigrama, dažnai šmaikštaujanti, atspindinti buities, kasdienybės klodą, rodo, jog šis žanras laikomas „nerimtu“, kūrinių tarsi skiriami „rankos pamiklinimui“. Tad paisoma atitinkamų stilistinių reikalavimų, kartais nevengiama familiaraus stiliaus žodžio. Atsiradusi nauja topika (kalbėjime lietuviškai) nekeičia įprastinės, dažniausia dviejų dalių, epigramos struktūros.

*Jaunikiu būdams ką dirbo lenkiškai,
Seniu atminęs, – dabar žemaitiškai (Kl, 50).*

Taigi epigrama padeda apibendrinti ir tautinę tikrovę:

*Raitininką čarvuotą ženklą tur Lietuva,
Nes mūsų bočiai tikrai tokiais buvo (181).*

Epigramos loginė struktūra labai paprasta ir aiški – pirmoje dalyje minimas

¹⁶ C. C. Аверинцев, *op. cit.*, c. 158–182.

objektas, tema, antroji dalis pateikia sprendimą. Taigi paklūstama retorikos dėsniams. Tačiau vyraujančią racionalistinę manierą sušvelnina dažnas noras pašmaikštauti arba tik pazaisti žodžiu. Estetiniai ar didaktiniai siekiai čia paklūsta tikslui suteikti malonumą sau ir adresatui.

ĮČVADOS

XIX a. pradžioje lietuvių „poetinės pratybos“ atskleidžia daugiau, nei poezija siekė atskleisti. Jos rodo tuometinio skonio eklektiką. Tokios eklektikos pavyzdys galėtų būti A. Strazdo poezija, kurioje šalia spontaniškos valstietiškojo pasaulio pajautos retorikos taisyklėmis pagrįsta, antikos įvaizdžių prisodrinta odė „Giesmė Rygos miestui pagerbti“, parašyta lenkų kalba.

Šią eklektiką regime daugelyje kultūros gyvenimo reiškinių: architektūros stiliuje, to meto kostiume, bendravimo maniere. Kuriantis žmogus dar neakcentavo savo individualumo, o reiškė tas normas bei idėjas, kuriomis gyvavo visuomenė, bandanti derinti europinę tradiciją su gimstančios tautinės savimonės poreikiais.

Literatūrinio laiško turinys XIX a. labai įvairus ir laisvas nuo išankstinių apibrėžimų, tačiau formos, laiško etikos srityje laikomasi retorinės normos nusakytų reikalavimų. Gana savita lietuviškoji epigrama derino praktinius poreikius su literatūriniais žaidimais. Šie nuo seno retorikos globojami literatūros žanrai XIX a. pradžios lietuvių poetams-retoriams buvo labiau prieinami, kadangi poetinei saviraiškai padėjo žanro kanonas.

Gauta 2004 09 23

Irena Skurdenienė

RHETORIC NORM IN THE 19TH CENTURY LITHUANIAN POETRY

Summary

Lithuanian poets of the 19th century most often wrote poetry on certain occasions dictated by their obligations or intentions. A. Klemantas, J. Simkevicius, D. Poška and S. Valiunas use poetry in order to discuss important social and cultural issues, urging the reader to be active. Such utilitarian treatment of poetry does not imply, however, that the poetry is of poor quality or that the author's ambitions are limited. The traditional topic of *inspiration*, whose origin lies in antiquity, is employed by authors to express the birth of a poem or even the source of the poetry. The 19th century Lithuanian poetry recognizes the authority of the poets and the rhetors of antiquity.

The traditional genres of antiquity maintained many canonical requirements. One of the most popular genres, the literary letter, contains considerable epideictic peculiarities. The literary letter of the period in question may vary in its themes: it can be “friendly”, “praising”, “problematic”, or “exhortative”. Some of the elements it involves may recall the exercises that helped to develop the style of a rhetor. They adhere to the main principles of rhetoric: the style must correspond to and agree with the theme, the sender, and the receiver.

The other “anachronistic” genre, which for a long time held a prominent place in Lithuanian literature, is epigram. It was used mostly for practical purposes; aesthetic and didactic objectives serve the function of giving pleasure to the author and to the addressee. Such “poetic exercises” are a sign of a young literature which remains close to the rhetorical norm.